

Dorota Bednarczyk
Biblioteka Sejmowa

Przeciwdziałanie cyfrowemu wykluczeniu (e-integracja) w Polsce

Streszczenie: Artykuł definiuje podstawowe elementy składające się na wykluczenie cyfrowe w ramach diagnozy podziałów cyfrowych w Polsce. Przedstawia również najważniejsze państwowe i społeczne inicjatywy dotyczące cyfrowej integracji wraz z ich kontekstem legislacyjnym.

Słowa kluczowe: wykluczenie cyfrowe, e-integracja, inkluzja cyfrowa, społeczeństwo informacyjne

Ideał społeczeństwa bez podziałów opartych na nierównościach społecznych pozostaje nadal utopią, mimo postulatów społeczeństwa bezklasowego, które usiłowano realizować w niektórych krajach z wiadomym skutkiem. W zasadzie można uznać, że jakaś forma podziału na klasy lub warstwy społeczne jest niezbędnym elementem struktury społecznej. Za Pierrem Bourdieu przyjmuje się, że istnieją podziały społeczne oparte na nierównej dystrybucji kapitału ekonomicznego, społecznego i kulturowego¹. W epoce społeczeństwa informacyjnego kolejnym czynnikiem wspomnianych podziałów stają się media cyfrowe, do których dostęp, możliwości i umiejętności korzystania z nich wyznaczają nowy wymiar społecznego podziału — podziału cyfrowego. Społeczeństwo dzieli się na tych, którzy partycypują w cyfrowym rozwoju, i tych, którzy z różnych powodów nie czerpią korzyści z aktywnego korzystania z nowych technologii. Ze względu na liczne konsekwencje cyfrowych nierówności, na które coraz częściej zwracają uwagę uczeni i analitycy, podejmuje się wiele inicjatyw, mających na celu niwelowanie cyfrowych różnic i przeciwdziałanie cyfrowemu wykluczeniu, zarówno na szczeblu europejskim, jak i krajowym.

Definiowanie cyfrowego wykluczenia

Pojęcie wykluczenia cyfrowego opisuje pogłębianie się marginalizacji społeczności i grup nieposiadających dostępu do nowoczesnych technologii cyfrowych — od telefonu po komputer i Internet. Linia podziału pomiędzy uczestniczącymi i nieuczestniczącymi w cyfrowej cywilizacji przebiega nie tylko pomiędzy narodami, regionami świata, ale wewnątrz wszystkich społeczeństw — wyjaśnia Paweł Śpiewak, zwracając jednocześnie uwagę na wpływ wykluczenia cyfrowego na delokalizację ze świata społecznego i sfery obywatelskości². W literaturze przedmiotu wykluczenie cyfrowe określane jest zasadniczo na dwóch płaszczyznach: materialnej (kryteria dostępu do nowych mediów)

---

1 FILICIAK M., MAZUREK P., GROWIEC K. *Korzystanie z mediów a podziały społeczne* [on-line]: kompetencje medialne Polaków w ujęciu relacyjnym. Warszawa: Centrum Cyfrowe Projekt Polska, 2013, s. 3 [dostęp 3.12.2015]. Dostępny w: <http://ngoteka.pl/bitstream/handle/item/215/korzystanie%20z%20mediow%20a%20podziały%20spoleczne.pdf?sequence=3>.

2 Podaję za: GRODZKA, D. E-demokracja. W: *Społeczeństwo informacyjne* [on-line], red. Dorota Grodzka [dostęp 15.12.2014]. Dostępny w: [http://orka.sejm.gov.pl/WydBAS.nsf/0/4F07B58F180B6113C1257A30003CABAC/\\$file/5_19.pdf](http://orka.sejm.gov.pl/WydBAS.nsf/0/4F07B58F180B6113C1257A30003CABAC/$file/5_19.pdf). *Studia BAS* 2009, nr 3(19), s. 137, przyp. 38.

i niematerialnej (wiedza, motywacje, potrzeby). W latach 90. XX w., kiedy to pojawiło się pojęcie wykluczenia cyfrowego (ang. *digital divide*), definiowane było zasadniczo jako podział na tych, którzy mają dostęp do komputerów i internetu, i tych, którzy takiego dostępu nie mają. Stopniowo następowało rozszerzenie samego pojęcia na inne sfery dostępności, takie jak motywacyjna czy kompetencyjna.

Obecnie przyjmuje się istnienie kilku stopni wykluczenia cyfrowego: pierwszy stopień obejmuje dostęp fizyczny lub materialny, kolejny to dostęp kompetencyjny i wreszcie dostęp motywacyjny. Dostęp fizyczny, oznaczający fizyczną możliwość korzystania z komputera, internetu, nowych mediów, wydawał się w pierwszej fazie diagnozowania cyfrowego wykluczenia najważniejszym, a nawet wystarczającym elementem rozwoju nowoczesnego, cyfrowego społeczeństwa. Okazało się jednak, że owszem jest to konieczny element cyfrowego włączenia, ale niewystarczający do przewyższenia nierówności cyfrowych i związanych z nimi nierówności społecznych. W środowiskach zapóźnionych technologicznie wydatkowanie olbrzymich środków finansowych na rozbudowę infrastruktury telekomunikacyjnej nie przyniosło spodziewanej przemiany społecznej³. W związku z tym uwagę badaczy zwrócił tzw. drugi stopień wykluczenia cyfrowego oparty na „barierach miękkich”, czyli aspektach psychologicznych i kompetencyjnych. Wyróżnić tutaj można wykluczenie cyfrowe wynikające z braku wiedzy, kompetencji, umiejętności korzystania z nowych technologii oraz braku motywacji do tegoż korzystania. Według Jana van Dijka każde korzystanie z nowych technologii lub jego brak ma swoje źródło w dostępie motywacyjnym. *Motywacja wpływa na decyzję o zakupie komputera lub usługi połączenia z siecią, opanowanie niezbędnych umiejętności i wykorzystania interesujących możliwości, jakie stwarza nowa technologia*⁴.

Zwieńczeniem procesu decyzyjnego, prowadzącego do cyfrowej partycypacji, jest cały zestaw czynników wpływających na działania jednostki, takich jak: odczuwanie potrzeby korzystania z nowych technologii, posiadanie czasu i siły, które można na ten rodzaj czynności przeznaczyć. Nie mniej ważny jest rodzaj i intensywność korzystania z komputerów, internetu i innych cyfrowych mediów. Dlatego współczesne badania z zakresu cyfrowego wykluczenia obejmują nie tylko zasięg dostępności fizycznej, ale też rodzaj i intensywność wykorzystywania nowych technologii. Prowadzone na początku XXI w. analizy różnych typów dostępności połączonych z różnymi nierównościami społecznymi, ekonomicznymi, kulturowymi i politycznymi wykazały m.in., że osoby dobrze wykształcone i o wyższych dochodach korzystają znacznie częściej z bardziej zaawansowanych możliwości komputerów i internetu (bazy danych, arkusze kalkulacyjne, programy księgowo i do tworzenia prezentacji) niż osoby o niskim wykształceniu i dochodach, które wykorzystują internet głównie do sprawdzania faktów, grania i innych form rozrywki⁵. W ten sposób osoby należące do grupy gorzej wykształconych i mniej zamożnych, nawet jeżeli korzystają z nowych technologii, nadal pozostają w sferze cyfrowego wykluczenia, albowiem ich „korzystanie” nie przynosi korzyści, których oczekuje się od cyfrowego włączenia.

---

3 CASTELLS, M. *Galaktyka Internetu. Refleksje nad Internetem, biznesem i społeczeństwem*, przeł. T. Hornowski. Poznań: Rebis, 2003, s. 276.

4 DIJK, J. Van. *Spoleczne aspekty nowych mediów*. Warszawa: Wydaw. Naukowe PWN, 2010, s. 250.

5 Tamże, s. 255.

Spośród wspomnianych korzyści w pierwszym rzędzie należy wymienić dostęp do informacji różnego typu, co z kolei stanowi podstawę istnienia społeczeństwa informacyjnego. W analizach dotyczących społeczeństwa informacyjnego podkreśla się, że dostęp do informacji we współczesnym świecie warunkuje m.in. lepsze zaspokajanie potrzeb, poprawę jakości życia, maksymalizację zysku czy wzrost sprawności i efektywności administracji. W praktyce znajduje to wyraz w rozwoju e-biznesu, e-administracji, e-zdrowia, e-edukacji, e-kultury, e-turystyki⁶. W ten sposób dostęp cyfrowy wpływa na rozwój i dobrobyt gospodarczy całego kraju i poszczególnych obywateli. Wzrasta liczba stanowisk pracy wymagających określonych kompetencji cyfrowych, podobnie możliwości kariery zawodowej, czy w ogóle znalezienie zatrudnienia zależą często od tej sfery umiejętności. Również budowanie i utrzymywanie relacji społecznych, partycypacja w życiu społecznym, gospodarczym, obywatelskim czy kulturalnym kraju określana jest przez aktywność w świecie cyfrowym. Zjawisko to nabiera szczególnego znaczenia w obliczu faktu, że nierówności materialne rosną, a bogaci stają się jeszcze bogatsi. Połowa światowego bogactwa należy do 1 procenta najbogatszych mieszkańców Ziemi⁷. W związku z tym w interesie poszczególnych krajów, jak też gremiów międzynarodowych, leży przeciwdziałanie cyfrowym nierównościom i wyrównywanie poziomu cyfrowej partycypacji wśród różnych warstw i grup społecznych.

Zasięg cyfrowego wykluczenia w Polsce

W Polsce korzystanie z nowych technologii obejmuje coraz więcej osób. Według badań World Internet Project z 2013 r. z internetu korzysta ok. 62% Polaków, z tym że wśród osób w wieku 15–24 lat odsetek korzystających to 97%, zaś w wieku 60 lat i więcej tylko 17%⁸. Oficjalne dane Głównego Urzędu Statystycznego mówią o 70,5% gospodarstw domowych korzystających z internetu w roku 2013⁹. Wiek i wykształcenie badanych determinuje zarówno samo korzystanie z sieci, jak i długość czasu przeznaczanego na korzystanie, a także sposób korzystania. Dane CBOS z 2012 r. mówią, iż z internetu korzystają niemal wszyscy dorośli mający wykształcenie wyższe i dwie trzecie osób ze średnim wykształceniem, a przeciętny czas spędzany w sieci, to 12 godzin tygodniowo, przy czym najmłodsi użytkownicy internetu plasują się powyżej średniej, a osoby w wieku 35–40 i 55–64 poniżej¹⁰. Jednakże analizy socjologiczne realizowane od 2000 r.

---

6 ŻELAZNY, R. *Raport Obserwatorium ICT. Społeczeństwo informacyjne* [on-line], [dostęp 12.12.2014]. Dostępny w: <http://ris.slaskie.pl/files/zalaczniki/2013/11/07/1383816291/1383816369.pdf>.

7 MACIEJEWICZ, P. Świat się bogaci, a nierówności rosną. Najbogatsi mają połowę światowego bogactwa. W: *Gazeta.pl* [on-line], [dostęp 6.12.2014]. Dostępny w: http://wyborcza.biz/biznes/1,101562,15867836.Swiat_sie_bogaci_a_nierownosci_rosna_Najbogatsi.html.

8 World Internet Project Poland (2013). W: *Wirtualne media* [on-line], [dostęp 12.12.2014]. Dostępny w: <http://www.wirtualnemedi.pl/arttykul/62-proc-polakow-to-internauci-srednio-przez-15-66-godz-tygodniowo-w-sieci>.

9 *Społeczeństwo informacyjne w Polsce w 2013 r.* [on-line]. Warszawa: Główny Urząd Statystyczny, 2013 [dostęp 14.08.2014]. Dostępny w: http://stat.gov.pl/cps/rde/xbcr/gus/nts_spolecz_inform_w_polsce_10-2012.pdf.

10 *Raport Strategiczny IAB Polska Internet 2012* [on-line], [dostęp 10.11.2014]. Dostępny w: <http://www.iabpolska.pl/index.php?mnu=91&id=650>.

w projekcie „Diagnoza społeczna” pokazują, że *nie wszyscy posiadający komputer i dostęp do Internetu rzeczywiście z tych technologii korzystają. 14,9 proc. Polaków w wieku powyżej szesnastego roku życia to osoby, które mieszkają w gospodarstwach, w których jest komputer z dostępem do Internetu, a jednak zupełnie z Internetu nie korzystają. Osób takich przybywa, jest to już ponad 40 proc. nieużywających Internetu*¹¹.

Najważniejszymi przeszkodami w korzystaniu z technologii cyfrowych stają się brak motywacji i brak umiejętności. Istotnymi czynnikami są wiek, wykształcenie oraz status społeczno-zawodowy. Z internetu korzystają głównie osoby młodsze, uczące się lub dobrze wykształcone oraz o wyższych dochodach. Najmniej korzystających jest wśród emerytów, rencistów i rolników. Poziom umiejętności korzystania z nowych mediów, pomimo ich upowszechniania się, nie podnosi się. Ważne jest również to, że osoby korzystające z internetu częściej pracują i mają lepszą pracę niż osoby niekorzystające, co wskazuje, że korzystanie z sieci wiąże się z mniejszym zagrożeniem bezrobociem i większą szansą na awans zawodowy i społeczny. Na gruncie polskim porównanie badań „Diagnozy społecznej” z kolejnych lat pokazuje, że różnice w korzystaniu z internetu są w miarę trwałe, a co więcej, „twarde przyczyny” wykluczenia cyfrowego mają coraz mniejsze znaczenie na rzecz „przyczyn miękkich”, takich jak bariery mentalnościowe, psychiczne czy kompetencyjne. Konkluzja „Diagnozy społecznej” nie pozostawia złudzeń — skala wykluczenia cyfrowego w Polsce nie maleje.

Programy informatyzacji i cyfryzacji państwa

Na arenie europejskiej zasady budowania społeczeństwa informacyjnego wyznacza przyjęta w 2010 r. „Europejska agenda cyfrowa”, będąca jednym z siedmiu projektów realizowanych w ramach strategii „Europa 2020”¹². Wyznacza ona siedem priorytetów działań, którymi są: stworzenie dynamicznego rynku cyfrowego przynoszącego korzyści użytkownikom nowych technologii, standaryzacja i unormowanie produktów, usług i przepisów teleinformatycznych, budowanie zaufania i bezpieczeństwa korzystania z sieci, gwarancja dostępu do szerokopasmowego, taniego internetu, wzrost nakładów na badania naukowe w zakresie nowoczesnych technologii, poprawa kompetencji cyfrowych i inkluzji społecznej oraz korzyści z technologii cyfrowych dla wszystkich obywateli krajów członkowskich.

W Polsce działania te poprzedziła *Ustawa z dnia 17 lutego 2005 r. o informatyzacji działalności podmiotów realizujących zadania publiczne przez organa państwowe*¹³ oraz powołanie w 2008 r. Międzyresortowego Zespołu do spraw realizacji programu Polska Cyfrowa, którego zadania obecnie realizują (od 2012 r.) Komitet Rady Ministrów do spraw Cyfryzacji oraz Ministerstwo Administracji i Cyfryzacji (MAiC). Program Polska

11 CZAPIŃSKI, J. (i in.), Główne wyniki i wnioski. Diagnoza Społeczna 2013: Warunki i jakość życia Polaków – Raport. *Contemporary Economics* [on-line], [special issue], 2013, vol. 7, s. 27 [dostęp 15.12.2014]. Dostępny w: <http://ce.vizja.pl/en/issues/volume/7/issue/3.1>.

12 *Komunikat Komisji Europa 2020 – Strategia na rzecz inteligentnego i zrównoważonego rozwoju sprzyjającego włączeniu społecznemu KOM (2010) 2020* [on-line], [dostęp 16.09.2014]. Dostępny w: http://ec.europa.eu/eu2020/pdf/1_PL_ACT_part1_v1.pdf.

13 *Ustawa z dnia 17 lutego 2005 r. o informatyzacji działalności podmiotów realizujących zadania publiczne*. Dz.U. 2005, nr 64, poz. 565.

Cyfrowa ma na celu koordynację inicjatyw w zakresie społeczeństwa informacyjnego. Jego zadania kontynuowane są obecnie w ramach programu Polska Cyfrowa 2014–2020, którego jednym z priorytetów jest *e-Integracja grup wykluczonych cyfrowo i upowszechnienie technologii informacyjno-komunikacyjnych*¹⁴. Program skierowany jest do jednostek administracji rządowej oraz jednostek im podległych, także jednostek naukowych, państwowych organizacji kultury, organizacji pozarządowych i przedsiębiorstw. Instrumentami wdrażania „Europejskiej agendy cyfrowej” i koordynowania informatyzacji państwa były i są m.in. takie projekty, jak: „Strategia rozwoju społeczeństwa informacyjnego w Polsce do 2013 roku”¹⁵ oraz „Plan informatyzacji państwa na lata 2011–2015”¹⁶ realizowane przez MAiC. Pierwszy z wymienionych dokumentów diagnozuje słabe strony procesu informatyzacji kraju. Wśród czynników społecznych wymagających szczególnej przebudowy wymienione zostały: niski wskaźnik kształcenia ustawicznego wśród dorosłych, brak zainteresowania technologiami informacyjnymi, brak umiejętności korzystania z technologii internetowych. Natomiast jako zagrożenia społeczne związane z wdrożeniem nowych technologii informacyjnych wskazano: zagrożenie wykluczeniem cyfrowym, obawa przed nowymi technologiami i niechęć do nich osób starszych, starzejące się społeczeństwo oraz obawy utraty prywatności¹⁷. Z inicjatywy MAiC powstało Szerokie Porozumienie na Rzecz Umiejętności Cyfrowych zrzeszające instytucje, organizacje i firmy, które za cel stawiają sobie *inicjowanie oraz wspieranie działań prowadzących do powszechnej edukacji cyfrowej, promowanie dobrych praktyk oraz upowszechnianie technologii cyfrowych w Polsce*¹⁸.

Rządowe i społeczne projekty inkluzji cyfrowej

Ważną rolę w procesie zmniejszania cyfrowych podziałów pełnią projekty europejskie i krajowe, których celem jest cyfrowa integracja. Jednym z nich jest program Innowacyjna Gospodarka, priorytet 8: „Społeczeństwo informacyjne – zwiększanie innowacyjności gospodarki”, działanie 8.3: Przeciwdziałanie wykluczeniu cyfrowemu – eInclusion¹⁹. Instytucjami zarządzającymi programem są: Ministerstwo Gospodarki, Narodowe Centrum Badań i Rozwoju, Ministerstwo Administracji i Cyfryzacji.

---

14 Program Operacyjny Polska Cyfrowa na lata 2014–2020: wersja 4.0 [on-line], [dostęp 8.11.2014]. Dostępny w: http://www.mir.gov.pl/fundusze/Fundusze_Europejskie_2014_2020/Documents/POPC_4_0_8_01_14_ost_10012014.pdf.

15 Strategia rozwoju społeczeństwa informacyjnego w Polsce do 2013 [on-line], [dostęp 8.11.2014]. Dostępny w: <http://szs.mac.gov.pl/>.

16 Program Zintegrowanej Informatyzacji Państwa [on-line]. Warszawa: Ministerstwo Administracji i Cyfryzacji, 2013 [dostęp 8.11.2014]. Dostępny w: <https://mac.gov.pl/files/wp-content/uploads/2013/03/PZIP-konsultacje-spoeczne-3.pdf>.

17 Podaję za: WIŚNIEWSKI, M. Wykluczenie cyfrowe czynnikiem podziału społecznego: Instytucjonalne formy przeciwdziałania na przykładzie gminy Włoszczowa. W: *Wykluczenie społeczne. Diagnoza, wymiary, kierunki działań* red. M. Pokrzywa, S. Wilk. Rzeszów: Uniwersytet Rzeszowski, 2013, s. 334.

18 Szerokie Porozumienie na rzecz Umiejętności Cyfrowych w Polsce [on-line], [dostęp 15.10.2014]. Dostępny w: <http://umiejtnoscicyfrowe.pl/>.

19 Działanie: 8.3 Przeciwdziałanie wykluczeniu cyfrowemu – eInclusion [on-line]. W: *Portal Funduszy Europejskich* [dostęp 7.11.2014]. Dostępny w: <http://www.funduszeuropejskie.gov.pl/poradnikbeneficjenta/poig/strony/8.3-przeciwdzialanie-wykluczeniu-cyfrowemu-einclu.aspx>.

Program Innowacyjna Gospodarka (IG) skierowany jest do jednostek samorządu terytorialnego, które chcą podjąć działania mające na celu zwiększenie dostępności do internetu dla osób zagrożonych cyfrowym wykluczeniem. W ramach projektu przewiduje się finansowanie dostępu do internetu i przeprowadzenie niezbędnych szkoleń. Wnioskodawcami dofinansowania są gminy miejskie i wiejskie z całej Polski. Jedną z edycji projektu obejmowała lata 2007–2013, kolejna 2009–2015. Od uruchomienia programu w ramach priorytetu 8 do końca 2013 r. podpisano 5013 umów o dofinansowanie na kwotę 3 643 288 236,43 PLN²⁰. Wnioskodawcy mogą ubiegać się maksymalnie o 85% kwalifikujących się wydatków i są zobowiązani do zapewnienia trwałości realizacji projektu w okresie 5 lat od daty rzeczowego i finansowego zakończenia realizacji projektu. Wnioskowane dofinansowania mogą obejmować częściowe lub całkowite pokrycie kosztów dostępu do internetu (maksymalnie przez trzy lata), pokrycie kosztów zainstalowania i serwisowania sprzętu komputerowego oraz oprogramowania, zakupu usługi przeprowadzenia szkoleń z zakresu IT, kosztów operacyjnych, zatrudnienia i szkolenia pracowników JST i/lub organizacji pozarządowej uczestniczącej w konsorcjum z JST, którzy będą odpowiedzialni za realizację działania. Ponieważ beneficjenci projektu są zobowiązani do różnych form promocji swoich działań, również za pomocą stron internetowych i nowych mediów, w sieci można znaleźć liczne informacje na ten temat.

Działania z zakresu cyfrowego włączania przewidywał również inny wielki projekt współfinansowany przez budżet Unii Europejskiej – program Kapitał Ludzki 2007–2013, a w szczególności priorytet 7: „Promocja integracji społecznej”²¹. W ramach priorytetu 7 realizowano działania, których celem było zapobieganie wykluczeniu społecznemu oraz zapewnienie równego dostępu do zatrudnienia osobom i grupom społecznym doświadczającym dyskryminacji na rynku pracy (np. niepełnosprawnych, bezdomnych, długotrwale bezrobotnych).

Jednym z większych regionalnych realizacji wspomnianych działań jest projekt „Wykluczenie cyfrowe na Mazowszu” realizowany przez Instytut Pracy i Spraw Socjalnych oraz Fundację Centrum Badania Opinii Społecznej. Badacze z tych instytucji przeprowadzili szczegółowe rozpoznanie determinant wpływających na wykluczenie cyfrowe zarówno strony popytowej, jak i podażowej regionalnego rynku pracy na podstawie analiz danych zastanych oraz danych zebranych w badaniach empirycznych, a także przedstawili rekomendacje co do działań naprawczych.

Wyniki badań zostały opublikowane pod redakcją Haliny Sobockiej-Szczapy w roku 2011²². W ramach projektu powstały także dwa podręczniki *Z komputerem za pan brat*²³ i

20 Sprawozdanie okresowe z realizacji Programu Operacyjnego Innowacyjna Gospodarka, 2007–2013 [on-line]. [Warszawa]: Ministerstwo Rozwoju Regionalnego, 2013 [dostęp 7.11.2014]. Dostępny w: https://www.poig.gov.pl/AnalizyRaportyPodsumowania/poziom/Documents/Sprawozdanie_POIG_I_POLR_OCZE_2013.pdf.

21 Program Kapitał Ludzki. W: *Portal Funduszy Europejskich* [on-line], [dostęp 7.11.2014]. Dostępny w: <https://www.efs.gov.pl/WstepDoFunduszyEuropejskich/Strony/Dzialania.aspx>.

22 SOBOCKA-SZCZAPA, H. (red.), *Wykluczenie cyfrowe na Mazowszu. Wyniki badań*. Warszawa: IPiSS, 2011.

23 GURDAŁA, S. *Z komputerem za pan brat* [on-line]. Warszawa: IPiSS, 2011 [dostęp 7.11.2014]. Do-

*Jak przełamać strach przed komputerem*²⁴, a także dokument *Przeciwdziałanie wykluczeniu cyfrowemu na Mazowszu — priorytety strategiczne*²⁵. Publikacja obu podręczników miała na celu zmniejszenie bariery motywacyjnej i kompetencyjnej w korzystaniu z komputerów i technologii cyfrowych. Ich adresatami są zarówno pojedyncze osoby, jak i instytucje, które podejmują działania e-integracji. Natomiast dokument dotyczący priorytetów strategicznych w ramach działań inkluzyjnych przeznaczony jest dla władz samorządowych i organizacji regionalnych, jako narzędzie wspierające w powyższych działaniach. Wśród priorytetów autorzy wskazują m.in. alfabetyzację cyfrową, wzmocnienie potencjału e-szkolnictwa, rozwój i wsparcie lokalnych inicjatyw integracyjnych, zapewnienie dostępu do szerokopasmowego internetu, działania integracji cyfrowej na wsiach poprzez promowanie idei społeczeństwa informacyjnego, rozwój infrastruktury teleinformatycznej, projekty „telewioski” oraz działania integrujące cyfrowo publiczne służby zatrudnienia.

W kooperacji z organami państwowymi (MAiC) realizowany jest jeden z największych projektów oddolnych „Polska cyfrowa równych szans”, będący inicjatywą Stowarzyszenia „Miasta w Internecie”. Jego celem jest wprowadzanie w świat komunikacji cyfrowej oraz usług i treści dostępnych w internecie dorosłych Polaków z pokolenia 50+²⁶. W ramach projektu działają lokalni animatorzy — wolontariusze zwani „latarnikami”, którzy w swoich lokalnych środowiskach, w punktach dostępu do internetu, takich jak biblioteki, remizy OSP, telecentra, domy kultury i inne, prowadzą szkolenia z kompetencji cyfrowych dla osób powyżej 50 roku życia. Obecnie w Polsce działa 2707 certyfikowanych Latarników Polski Cyfrowej²⁷.

E-integracja w bibliotekach

Liczne działania w zakresie cyfrowej integracji podejmowane są w bibliotekach różnego typu, w szczególności publicznych, gdzie doskonale wyszkolony personel biblioteczny organizuje kursy obsługi komputera i internetu dla różnych grup społecznych, zagrożonych cyfrowym wykluczeniem. W wielu miejscowościach biblioteka staje się miejscem pierwszego kontaktu z komputerem dla osób dojrzałych i seniorów. Organizowane są w nich kursy obsługi komputera i internetu dla różnych grup społecznych. Można tam również uzyskać poradę i pomoc indywidualną. Ogromnym wsparciem finansowym dla tych działań stało się ogólnopolskie przedsięwzięcie Program Rozwoju Bibliotek, realizowane od 2009 r. przez Fundację Rozwoju Społeczeństwa Informacyjnego (FRSI), którego budżet w wysokości 28 mln dolarów pochodzi głównie z grantu, który Fundacja Billa i Melindy Gates przekazała Polsko-Amerykańskiej Fundacji

stępnym w: http://www.efs.gov.pl/AnalizyRaportyPodsumowania/baza_projektow_badawczych_efs/Documents/Z_komputerem_za_pan_brat.pdf.

24 KRAWIEC, M. *Jak przełamać strach przed komputerem* [on-line]. Warszawa: IPISS, 2011 [dostęp 7.11.2014]. Dostępny w: http://www.efs.gov.pl/analizyraportypodsumowania/baza_projektow_badawczych_efs/documents/strach.pdf.

25 ARENDT, Ł. (red.), *Przeciwdziałania wykluczeniu cyfrowemu na Mazowszu. Priorytety strategiczne* [on-line]. Warszawa: IPISS, 2011 [dostęp 8.11.2014]. Dostępny w: http://www.efs.gov.pl/AnalizyRaportyPodsumowania/baza_projektow_badawczych_efs/Documents/przeciwdzialanie.pdf.

26 *Latarnicy.pl* [on-line], [dostęp 8.11.2014]. Dostępny w: <https://latarnicy.pl/o-idei/>.

27 Tamże.

Wolności, twórcy FRIS²⁸.

Jedną z grup, do których skierowane są działania bibliotek w ramach PRB, są osoby starsze i niepełnosprawne. Biblioteki stają się miejscem, w którym ułatwia się dostęp do zbiorów i usług dla tej grupy użytkowników, np. dzięki digitalizacji i udostępnianiu zasobów w internecie, w tym w formatach dostępnych dla osób z dysfunkcją wzroku, czy gromadzeniu książek przystosowanych do możliwości użytkowników niepełnosprawnych czytelniczo. Ważnym polem działań są kursy komputerowe oraz działania aktywizujące i uczące, jak za pośrednictwem nowych mediów znaleźć pracę, rozwinąć swoje zainteresowania, nabywać nowe kompetencje, załatwiać sprawy urzędowe czy podtrzymywać kontakty międzyludzkie.

Monitoring działań w ramach PRB wykazuje, że wśród osób najczęściej wyłączonej z tradycyjnego dostępu do biblioteki (tj. z możliwości korzystania z jej usług) są: osoby niewidome i niedowidzące, osoby z dysfunkcją narządów ruchu, osoby niesłyszące, unieruchomione, niepełnosprawne umysłowo, osoby pozostające w domach, i te właśnie grupy mogą stać się beneficjentami bibliotecznych działań włączających²⁹. Jednakże wydaje się, że potencjał tych instytucji nie jest do końca wykorzystany, o czym świadczą niewielkie budżety wielu bibliotek, prowadzące do ich wykluczenia technologicznego, a także działania zmierzające do ich likwidacji lub łączenia z innymi instytucjami kultury³⁰.

Projekty inkluzji cyfrowej osób niepełnosprawnych

Należy również wspomnieć o licznych działaniach wyrównywania szans w świecie cyfrowym, prowadzonych w środowiskach osób niepełnosprawnych. Jest to rozległe zagadnienie wymagające oddzielnego opracowania, dlatego w tym miejscu można jedynie zasygnalizować wybrane inicjatywy.

Środowisko osób niepełnosprawnych jest bardzo zróżnicowane ze względu na rodzaj i stopień niepełnosprawności, a działania wyrównujące muszą polegać nie tylko na dostarczeniu możliwości dostępu do komputera i rozwijaniu kompetencji cyfrowych, ale też dostosowywaniu informacji cyfrowej do możliwości fizycznych i percepcyjnych osób z różnymi dysfunkcjami. Tak więc dla osób z dysfunkcją wzroku niezbędne są specjalne urządzenia, pozwalające na korzystanie z komputera, np. czytnik ekranu i syntezy mowy oraz informacja cyfrowa zaprojektowana zgodnie z zasadami dostępności (ang. *accessability*)³¹.

---

28 Program Rozwoju Bibliotek [on-line], [dostęp 15.12.2014]. Dostępny w: <http://www.biblioteki.org>.

29 HABITS A., KOZŁOWSKA B. *Miejsce bez barier: usługi dla seniorów i osób niepełnosprawnych* [on-line]. Warszawa 2010, Fundacja Rozwoju Społeczeństwa Informacyjnego [dostęp 15.12.2014]. Dostępny w: https://www.biblioteki.org/repository/PLIKI/DOKUMENTY/PODRECZNIKI/Specialistyczne/Miejsce_bez_barier.pdf.

30 Ustawa z 31 sierpnia 2011 r. o zmianie ustawy o organizowaniu i prowadzeniu działalności kulturalnej oraz niektórych innych ustaw. Dz.U. 2011, nr 207, poz. 1230.

31 Dostępność serwisów internetowych oznacza stopień, w jakim może być on postrzegany, rozumiany i przeglądany przez wszystkich użytkowników, niezależnie od ich cech lub upośledzeń, a także niezależnie od właściwości używanego przez nich oprogramowania i sprzętu.

Intensywne działania w zakresie cyfrowego promowania i realizowania zasad dostępności w internecie prowadzi Fundacja Widzialni, realizująca stały audyt dostępności stron internetowych instytucji i organizacji państwowych³². W zakresie wspomnianych działań mieszczą się projekty dotyczące audiodeskrypcji informacji cyfrowej prezentowanej w formie wizualnej. Najczęściej audiodeskrypcją zajmują się organizacje pozarządowe, np. Fundacja Audiodeskrypcja³³.

W 2013 r. powstał pierwszy w Polsce portal o nowych technologiach, które wspierają funkcjonowanie osób z niepełnosprawnościami — Cyfrowa Integracja. Portal utworzono z inicjatywy dwóch organizacji pożytku publicznego: Stowarzyszenia Przyjaciół Integracji oraz Fundacji Integracja, która została powołana, aby wspierać cele statutowe stowarzyszenia³⁴. Inicjatywy tego typu prowadzone są także przez wiele organizacji i fundacji, które w oparciu o fundusze unijne, rządowe lub społeczne, a także odpłatnie, uczestniczą w działaniach na rzecz wyrównywania różnic w cyfrowym dostępie.

Owocem współpracy międzynarodowej jest projekt „Muzea bez barier” — *Koalicja muzeów polskich i ukraińskich na rzecz profesjonalnej obsługi niepełnosprawnego zwiedzającego*. W tym wypadku projektodawcą jest Muzeum Regionalne w Stalowej Woli, a działania realizowane są w ramach Programu Współpracy Transgranicznej Polska-Białoruś-Ukraina 2007–2015 r., priorytet 3: „Współpraca sieciowa oraz inicjatywy społeczności lokalnych”, działanie 3.1: „Rozwój regionalnych i lokalnych możliwości współpracy transgranicznej”³⁵. Założenia projektu obejmują utworzenie akademii kształcącej personel muzeów w zakresie obsługi osób niepełnosprawnych oraz stworzenie koalicji, która podejmie działania na rzecz podnoszenia standardów obsługi osób niepełnosprawnych i promowania dobrych praktyk oraz likwidacji barier edukacyjnych i architektonicznych w dostępie do kultury. Pod hasłem „Muzea bez barier” kryje się wiele integracyjnych działań realizowanych przez polskie muzea, adresowanych do różnych grup odbiorców, którzy mają problemy z tradycyjnym korzystaniem z oferty muzeów.

Jednym z zadań statutowych Narodowego Instytutu Muzealnictwa i Ochrony Zbiorów (NIMOZ) jest wspieranie muzeów w udostępnianiu zbiorów wszystkim zainteresowanym. Serwis internetowy NIMOZ-u zawiera bazę danych na temat obiektów wytypowanych przez instytucje kultury do udostępniania przez dotyk oraz posiadających opracowania w audiodeskrypcji lub reprodukcje tyflograficzne oraz bazę danych zawierającą informacje o dostępności polskich muzeów dla osób niepełnosprawnych³⁶. Więcej informacji na temat działań w zakresie zwiększania dostępności znaleźć można na stronach internetowych poszczególnych muzeów.

---

32 Fundacja Widzialni [on-line], [dostęp 15.12.2014]. Dostępny w: <http://widzialni.org/start>.

33 Fundacja Audiodeskrypcja [on-line], [dostęp 15.12.2014]. Dostępny w: <http://www.audiodeskrypcja.org.pl/>.

34 Cyfrowa integracja [on-line], [dostęp 15.12.2014]. Dostępny w: <http://cyfrowaintegracja.pl/o-nas>.

35 Muzea bez barier [on-line], [dostęp 15.12.2014]. Dostępny w: <http://muzeabezbarier.wordpress.com/>.

36 Muzea bez barier. W: Narodowy Instytut Muzealnictwa i Ochrony Zbiorów [on-line], [dostęp 15.12.2014]. Dostępny w: <http://nimosz.pl/pl/dzialalnosc/muzea-bez-barier>.

Warto również wspomnieć o projektach wsparcia i łączenia w jedną sieć e-Centrów (Publicznych Punktów Dostępu do Internetu) realizowanych przez Fundację Pomocy Matematykom i Informatykom Niepełnosprawnym Ruchowo przy współpracy z European Alliance on Skills for Employability (Sojusz na Rzecz Zatrudnienia PRO-Praca) oraz Microsoft Sp. z o.o. w ramach programu Unlimited Potential (Społeczny Program Umiejętności Technologicznych). Projekt realizuje ideę połączenia rozproszonych e-Centrów we wspólną sieć, która umożliwi łatwiejsze dotarcie partnerom społecznym projektu (samorządom terytorialnym, instytucjom, firmom i organizacjom) ze swoją ofertą edukacyjną i działaniami aktywizującymi do szerokich grup społecznych, w szczególności osób niepełnosprawnych, bezrobotnych oraz po 50 roku życia³⁷.

Podsumowanie

Polityka polska w zakresie budowania społeczeństwa informacyjnego jest zgodna z wymogami i zasadami polityki europejskiej, jednak trudno jest jednoznacznie określić, w jakim stopniu odpowiada potrzebom społeczeństwa polskiego. Przykłady licznych działań inkluzyjnych są niewątpliwie elementem pożądanym i pozytywnym, ale wyniki analiz socjologicznych „Diagnoza społeczna” wskazują na ich ciągłą niewystarczalność. Zasięg cyfrowego wykluczenia w Polsce nie maleje, a zważywszy na niskie kompetencje cyfrowe sporej części Polaków, które wbrew prognozom nie zwiększają się, oraz na starzenie się społeczeństwa, działania na płaszczyźnie cyfrowej integracji nabierają szczególnego znaczenia dla szeroko rozumianego rozwoju całego kraju.

Bibliografia:

1. ARENDT, Ł. (red.), Przeciwdziałania wykluczeniu cyfrowemu na Mazowszu. Priorytety strategiczne [on-line]. Warszawa: IPiSS, 2011 [dostęp 8.11.2014]. Dostępny w: http://www.efs.gov.pl/Nieprzytransportowania/baza_projektow_badawczych_efs/Documents/przeciwdzialanie.pdf.
2. CASTELLS, M. Galaktyka Internetu: Refleksje nad Internetem, biznesem i społeczeństwem, przeł. T. Hornowski. Poznań: Rebis, 2003. ISBN 83-7301-233-8.
3. CZAPIŃSKI, J. (i in.), Główne wyniki i wnioski. Diagnoza Społeczna 2013: Warunki i jakość życia Polaków – Raport. Contemporary Economics [on-line], [special issue], 2013, vol. 7, s. 16–29 [dostęp 15.12.2014]. Dostępny w: <http://ce.vizja.pl/en/issues/volume/7/issue/3.1>.
4. Cyfrowa integracja [on-line], [dostęp 15.12.2014]. Dostępny w: <http://cyfrowaintegracja.pl/o-nas>.
5. DIJK, J. Van. Społeczne aspekty nowych mediów. Warszawa: Wydaw. Naukowe PWN, 2010. ISBN 978-83-01-16290-0.
6. Działanie: 8.3 Przeciwdziałanie wykluczeniu cyfrowemu – eInclusion. W: Portal Funduszy Europejskich [on-line], [dostęp 7.11.2014]. Dostępny w: <http://www.funduszeuropejskie.gov.pl/poradnikbeneficjenta/poig/strony/8.3-przeciwdzialanie-wykluczeniu-cyfrowemu-einclu.aspx>.
7. FILICIAK M., MAZUREK P., GROWIEC K. Korzystanie z mediów a podziały społeczne. Kompetencje medialne Polaków w ujęciu relacyjnym. Warszawa: Centrum Cyfrowe Projekt Polska, 2013, s. 3 [on-line], [dostęp 3.12.2015]. Dostępny w: <http://ngote-ka.pl/bitstream/handle/item/215/korzystanie%20z%20mediow%20a%20podzialy%20spoleczne.pdf?sequence=3>.

---

37 LEW-STAROWICZ R., LORECKA, K., *Włączenie cyfrowe drogą do reintegracji społecznej*. Warszawa: Wydaw. Uniwersytetu Warszawskiego, 2013, s. 110.

8. Fundacja Audiodeskrypcja [on-line], [dostęp 15.12.2014]. Dostępny w: <http://www.audiodeskrypcja.org.pl/>.
9. Fundacja Widzialni [on-line], [dostęp 15.12.2014]. Dostępny w: <http://widzialni.org/start>.
10. GRODZKA, D. E-demokracja. W: Społeczeństwo informacyjne GRODZKA, D. (red.), Studia BAS, 2009, nr 3(19), s. 137, przyp. 38 [on-line], [dostęp 15.12.2014]. Dostępny w: [http://orka.sejm.gov.pl/WydBAS.nsf/0/4F07B58F180B6113C1257A30003CABAC/\\$file/5_19.pdf](http://orka.sejm.gov.pl/WydBAS.nsf/0/4F07B58F180B6113C1257A30003CABAC/$file/5_19.pdf).
11. GURDAŁA, S. Z komputerem za pan brat [on-line]. Warszawa: IPISS, 2011 [dostęp 7.11.2014]. Dostępny w: http://www.efs.gov.pl/AnalizyRaportyPodsumowania/baza_projektow_badawczych_efs/Documents/Z_komputerem_za_pan_brat.pdf.
12. HABITS A., KOZŁOWSKA B. Miejsce bez barier: usługi dla seniorów i osób niepełnosprawnych [on-line]. Warszawa 2010, Fundacja Rozwoju Społeczeństwa Informacyjnego [dostęp 15.12.2014]. Dostępny w: https://www.biblioteki.org/repository/PLIKI/DOKUMENTY/PODRECZNIKI/Specjalistyczne/Miejsce_bez_barier.pdf.
13. Komunikat Komisji Europa 2020 – Strategia na rzecz inteligentnego i zrównoważonego rozwoju sprzyjającego włączeniu społecznemu KOM (2010) 2020 [on-line], [dostęp 16.09.2014]. Dostępny w: http://ec.europa.eu/eu2020/pdf/1_PL_ACT_part1_v1.pdf.
14. KRAWIEC, M. Jak przełamać strach przed komputerem [on-line]. Warszawa: IPISS, 2011 [dostęp 7.11.2014]. Dostępny w: http://www.efs.gov.pl/analizyraportypodsumowania/baza_projektow_badawczych_efs/documents/st_rach.pdf.
15. Latarnicy.pl [on-line], [dostęp 8.11.2014]. Dostępny w: <https://latarnicy.pl/o-idei/>.
16. LEW-STAROWICZ R., LORECKA, K. Włączenie cyfrowe drogą do reintegracji społecznej. Warszawa: Wydaw. Uniwersytetu Warszawskiego, 2013. ISBN 978-83-235-1140-3.
17. MACIEJEWICZ, P. Świat się bogaci, a nierówności rosną. Najbogatsi mają połowę światowego bogactwa. W: Gazeta.pl [on-line], [dostęp 6.12.2014]. Dostępny w: http://wyborcza.biz/biznes/1,101562,15867836,Swiat_sie_bogaci_a_nierownosci_rosna_Najbogatsi.html.
18. Muzea bez barier [on-line], [dostęp 15.12.2014]. Dostępny w: <http://muzeabezbarier.wordpress.com/>.
19. Muzea bez barier. W: Narodowy Instytut Muzealnictwa i Ochrony Zbiorów [on-line], [dostęp 15.12.2014]. Dostępny w: <http://nimoz.pl/pl/dzialalnosc/muzea-bez-barier>.
20. Program Kapitał Ludzki. W: Portal Funduszy Europejskich [on-line], [dostęp 7.11.2014]. Dostępny w: <https://www.efs.gov.pl/WstepDoFunduszyEuropejskich/Strony/Dzialania.aspx>.
21. Program operacyjny Polska Cyfrowa na lata 2014–2020 : wersja 4.0 [on-line], [dostęp 6.01.2014]. Dostępny w: http://www.mir.gov.pl/fundusze/Fundusze_Europejskie_2014_2020/Documents/POPC_4_0_8_01_14_ost_10012014.pdf.
22. Program Rozwoju Bibliotek [on-line], [dostęp 15.12.2014]. Dostępny w: <http://www.biblioteki.org>.
23. Program Zintegrowanej Informatyzacji Państwa [on-line]. Warszawa: Ministerstwo Administracji i Cyfryzacji, 2013 [dostęp 8.11.2014]. Dostępny w: <https://mac.gov.pl/files/wp-content/uploads/2013/03/PZIP-konsultacje-spoleczne-3.pdf>.
24. Raport Strategiczny IAB Polska Internet 2012 [on-line], [dostęp 10.11.2014]. Dostępny w: <http://www.iabpolska.pl/index.php?mnu=91&id=650>.
25. SOBOCKA-SZCZAPA, H. (red.). Wykluczenie cyfrowe na Mazowszu: Wyniki badań. Warszawa: Instytut Pracy i Spraw Społecznych, 2011.
26. Społeczeństwo informacyjne w Polsce w 2013 r. [on-line]. Warszawa: Główny Urząd Statystyczny, 2013, [dostęp 14.08.2014]. Dostępny w: http://stat.gov.pl/cps/rde/xbcr/gus/nts_spolecz_inform_w_polsce_10-2012.pdf.
27. Sprawozdanie okresowe z realizacji Programu Operacyjnego Innowacyjna Gospodarka, 2007–2013 [on-line]. [Warszawa]: Ministerstwo Rozwoju Regionalnego, 2013 [dostęp 7.11.2014]. Dostępny w: https://www.poig.gov.pl/AnalizyRaportyPodsumowania/poziom/Documents/Sprawozdanie_POIG_I_POLROTCZE_2013.pdf.

28. Strategia rozwoju społeczeństwa informacyjnego w Polsce do 2013 [on-line], [dostęp 8.11.2014]. Dostępny w: <http://szs.mac.gov.pl/>.
29. Szerokie Porozumienie na rzecz Umiejętności Cyfrowych w Polsce [on-line], [dostęp 15.10.2014]. Dostępny w: <http://umiejtnoscicyfrowe.pl/>.
30. Ustawa z 17 lutego 2005 r. o informatyzacji działalności podmiotów realizujących zadania publiczne, Dz.U. 2005, nr 64, poz. 565.
31. Ustawa z 31 sierpnia 2011 r. o zmianie ustawy o organizowaniu i prowadzeniu działalności kulturalnej oraz niektórych innych ustaw, Dz.U. 2011, nr 207, poz. 1230.
32. WIŚNIEWSKI, M. Wykluczenie cyfrowe czynnikiem podziału społecznego. Instytucjonalne formy przeciwdziałania na przykładzie gminy Włoszczowa. W: Pokrzywa M., Wilk S. (red.), Wykluczenie społeczne. Diagnoza, wymiary, kierunki działań, Rzeszów: Uniwersytet Rzeszowski, 2013, s. 329–344.
33. World Internet Project Poland (2013).W: Wirtualne media [on-line], [dostęp 12.12. 2014]. Dostępny w: <http://www.wirtualnemedial.pl/artukul/62-proc-polakow-to-internauci-srednio-przez-15-66-godz-tygodniowo-w-sieci>.
34. ŻELAZNY, R. Raport Obserwatorium ICT: Społeczeństwo informacyjne [on-line], [dostęp 12.12.2014]. Dostępny w: <http://ris.slaskie.pl/files/zalaczniki/2013/11/07/1383816291/1383816369.pdf>.